

Альона Романова

Навчально-науковий інститут права та психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
проф. кафедри теорії та філософії права,
д-р юрид. наук,
aliroma@ukr.net

Олена Чорнобай

Навчально-науковий інститут права та психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
доц. кафедри теорії та філософії права,
канд. юрид. наук,
labau@i.ua

СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ У ПЕРІОД АНТИЧНОСТІ ТА РИМСЬКОГО ПРАВА

© Романова А., Чорнобай О., 2018

Схарактеризовано історію зародження теорії юридичної аргументації в філософії Давньої Греції, розкриваються передумови та причини її появи та розвитку. Проаналізовано софістику та її вплив на практику юридичної аргументації в античному судочинстві, внесок Платона та Аристотеля на формування загальних теоретичних основ аргументації, зокрема, у логіці та риторичі, а також їх подальший розвиток та вдосконалення у римському праві (на основі поглядів Цицерона та Сенеки Старшого). Наголошується на тісному взаємозв'язку соціально-політичних процесів та змін у теорії та практиці юридичної аргументації.

Ключові слова: юридична аргументація; софістика; логіка; риторика; силлогізми; діалектика; суазорії; контроверсії; судові промови; аргументування.

Алёна Романова, Елена Чорнобай

СТАНОВЛЕНИЕ ТЕОРИИ ЮРИДИЧЕСКОЙ АРГУМЕНТАЦИИ ВО ВРЕМЕНА АНТИЧНОСТИ И РИМСКОГО ПРАВА

В статье характеризуется история зарождения теории юридической аргументации в философии Древней Греции, раскрываются предпосылки и причины ее появления и развития. Анализируется софистика и ее влияние на практику юридической аргументации в античном судопроизводстве, вклад Платона и Аристотеля на формирование общих теоретических основ аргументации, в частности, в логике и риторике, а также их дальнейшее развитие и совершенствование в римском праве (на основе взглядов Цицерона и Сенеки Старшего). Отмечается тесная взаимосвязь социально-политических процессов и изменений в теории и практике юридической аргументации.

Ключевые слова: юридическая аргументация; софистика; логика; риторика; силлогизмы; диалектика; суазории; контроверсии; судебные речи; аргументирование.

Alyona Romanova

Institute of Law and Psychology of Lviv Polytechnic National University,
Doctor of Legal Sciences, Prof. of the Department of Theory and Philosophy of Law,

Olena Chornobai

Institute of Law and Psychology of Lviv Polytechnic National University, Cand. of Legal Sciences, Assoc. Prof. of the Department of Theory and Philosophy of Law

THE STATEMENT OF THE THEORY OF LEGAL ARGUMENT IN THE PERIOD OF ANTIQUITY AND THE ROMAN LAW

The article describes the history of the origin of the theory of legal argument in the philosophy of Ancient Greece, reveals the preconditions and reasons for its appearance and development. The analysis of sophistry and its influence on the practice of legal argumentation in ancient legal proceedings, the contribution of Plato and Aristotle to the formation of general theoretical foundations of reasoning, in particular, in logic and rhetoric, as well as their further development and perfection in Roman law (based on the views of Cicero and Seneca of the Elder). It is emphasized on the close relationship between socio-political processes and changes in the theory and practice of legal argumentation.

Key words: legal argumentation; sophistry; logic; rhetoric; syllogisms; dialectics; suazoria; controversy; court speeches; argumentation.

Постановка проблеми. Зародження теорії юридичної аргументації у вітчизняній науці пов'язують із виникненням давньогрецької філософії. В античних містах-полісах, що інтенсивно розвивались завдяки морській колонізації та торгівлі, у VII–IV ст. до н. е. намітився перехід від традиційного релігійно-міфологічного світогляду, наповненого містичним страхом перед природою, до нової, більш раціональної моделі сприйняття та пояснення дійсності. Саме в античній філософії зароджуються логіка, риторика, діалектика, що сьогодні є важливими елементами юридичної аргументації. Водночас розвиток філософських основ аргументації не можна розглядати відірвано від історичного та суспільно-політичного контексту.

У зв'язку з цим **метою** цієї статті є розкриття передумов становлення теорії правової аргументації в грецькій філософській та римській юридичній традиціях.

Аналіз дослідження проблеми. Становленню юридичної аргументації та дослідженню теоретичних і практичних її основ присвячено праці низки вітчизняних науковців. Античний період становлення юридичної аргументації аналізують О. Ю. Щербиною [1] та В. В. Кондратюком [1]. Окремі методологічні аспекти юридичної аргументації та її логічних основ здійснив В. М. Ван-дишев [1]. Проте зазначені дослідження торкаються переважно давньогрецького періоду. Розвиток юридичної аргументації у римському праві розкривається на основі праць О. М. Юркевича [1] та Л. Г. Комахи [1].

Виклад основного матеріалу. Перші філософські школи (мілетська та ефеська) зосереджувались переважно на питаннях натурфілософії – дослідженні природи та її явищ та пошуках матеріальної першооснови всього сущого. Поступово такі роздуми приводять перших філософів до формулювання законів буття. Геракліт Ефеський (бл. 535 – бл. 480 рр. до н. е.) вважав, що все у світі складається з протилежностей, які перебувають між собою у постійній боротьбі («війні»). Боротьбою протилежностей визначається існування всіх речей і явищ природної дійсності. Діючи одночасно, протилежності породжують напругу, якою визначається внутрішня, «таємна», як вважав

мислитель, гармонія речей. Така гармонія є «Логосом» – розумним законом світобудови. Геракліта вважають батьком діалектики, проте у його поглядах, які сьогодні відомі з нечисленних фрагментів його праць, ця діалектика є скоріше внутрішньою інтуїцією, ще не сформованою з самостійний метод.

Значну роль у становленні теорії аргументації відіграли софісти – професійні вчителі філософії, риторики, еристики. Їхня діяльність припала на переломний період в історії Давньої Греції, що позначився розвитком політичного життя полісів після завершення греко-перських воєн, особливо в Афінах: політика вперше стає обов'язком кожного громадянина. Більшість питань вирішується на загальних зборах, великої ваги набуває мистецтво красномовства та дискусій. У цих умовах софісти ставали не лише вчителями: вони «виступали на загальнодержавних святах й урочистостях з промовами – панегіриками на честь громадських діячів, полководців» [1, с. 445].

Головний принцип філософії софістів сформулював Протагор (бл. 480–410 рр. до н. е.): «Людина є мірою всіх речей: існуючих, наскільки вони існують, неіснуючих наскільки вони не існують». Приймаючи вчення Геракліта про відносність усіх речей та всякого пізнання, він, разом з тим, відмовився від традиційного поділу самого знання на чуттєве та «божественне», що проникає в саму сутність речей. Немає у речей ніякої «прихованої суті», є тільки самі одиничні речі, дані у відчуттях; проте світ людських відчуттів суперечливий, тому, за словами Протагора, «щодо кожної речі можна виставити два протилежних судження», вагомішим з яких буде те, яке більш користе, практичне. Відсутність загальної істини у вченнях софістів породжує методологічний релятивізм у їхній практиці: у суперечках з опонентами, використовуючи метод діалектичних запитань і відповідей, софісти нерідко вдавались до обґрунтування завідома хибних положень, за що їх критикували сучасники.

Зосередження уваги софістів на людині та її внутрішньому світі визначає, за висловом В. М. Вандишева зумовлює особливості їхнього критичного дуалізму або критичного конвенціоналізму: «Власне критичний дуалізм лише стверджує, що норми і нормативні закони можуть уводитись і змінюватись людиною, – точніше, угодою або рішенням дотримуватись чи змінювати їх, а тому людина несе за них моральну відповідальність» [1, с. 9].

Крім навчання наукам, софісти займались написанням промов для учасників судових процесів, які з демократизацією суспільного життя в Давній Греції також стають публічними. Суд архонтів або ареопаг був найвищим судом в Афінах, на якому засідали старійшини – архонти. Крім того, функціонував також суд присяжних – гелієя. У цих судах не було окремо виділених посад слідчого, прокурора та адвоката; у ролі обвинувача зазвичай виступав сам потерпілий або (за певних обставин) хтось із довірених ораторів. Під час процесу обидві сторони виголошували по дві промови, які належало будувати без риторичних прикрас (особливо в ареопазі, в гелієї це дозволялось). До V ст. до н. е. сформувалась композиційна структура судової промови, кожна з частин якої «виконувала певну функцію, пов'язану з впливом на суддів. Починалася промова із вступу, завдання якого полягало у тому, щоб привернути до промовця прихильність суддів... Далі починалася найголовніша частина, пояснення самої справи – оповідь; вона будувалася так, аби створена картина фактичної сторони справи була вигідна для клієнта. Після цього йшли докази, тобто обґрунтування справжніх мотивів учинку і заперечення доказів протилежної сторони, яку завжди намагалися дискредитувати. У закінченні могло повторюватися звернення до суддів» [1, с. 401]. У таких умовах софісти повинні були «цілковито дотримувалися принципів і засад софістики, насамперед тієї, за визнанням Платона, «благородної софістики», що сприяла пізнанню етики і логіки, багатьох інших важливих філософських проблем, завдяки чому сформувалося ораторське мистецтво, на становлення і розвиток якого винятковий вплив мав такий вид риторики, як судова промова, що набула в Афінах величезної популярності» [1, с. 445].

Яскравим прикладом таких промов (частина з яких була написана на замовлення) є промови Лісія (бл. 459 – бл. 380 рр.). Так, у промові «Проти Ератосфена, колишнього члена колегії тридцяти» Лісій використовує типовий для софістів прийом антитез, за допомогою яких він створює негативний образ свого кривдника, протиставляючи йому «добродесний образ власної родини, яка втратила чільного свого представника» (брата Лісія стратив тиран Ератосфен за прихильність до демократії, йому самому вдалось втекти) [1, с. 448]. Ще одним яскравим прикладом використання софістичних прийомів є «Виправдальна промова щодо вбивства Ератосфена», яку Лісій написав як логограф (на замовлення). Лісій використовує риторичні запитання, розраховані на присяжних, творить образ звинувачуваного-

довірливого, простого, наївного чоловіка на протипагу негіднику Ератосфену, вмло використовує софістичну практику доведення в аргументованій частині, використовуючи прийом ампліфікації – стилістичної мовної фігури для підсилення характеристики, доповнення і збагачення думки за допомогою нагромадження однорідних мовних засобів [1, с. 450].

Методологічний релятивізм софістів, як уже зазначалось, став об'єктом критики їх з боку представників класичної античної філософії. Так, Платон (427–347 рр. до н. е.) у діалозі «Софіст» вважав знання софістів хибними, «заснованими на наслідуванні», у якому не може бути істини, а лише її певні ознаки. Водночас мислитель позитивно оцінював «благородну софістику» як «мистецтво викривання, що зовні подібне до звичайної софістики, а насправді – це справжня мудрість» [3, с. 294, 296, 492].

На протипагу «негативній софістиці» Платон пропонує використовувати закони однорідності (поділ однорідних та подібних речей на види, групи та роди – аж до відшукання граничного, всеосяжного поняття, якому повинні відповідати всі матеріальні речі) та специфікації (проведення різниці між групами, що об'єднані родовим поняттям), застосування яких повинно супроводжуватись діалектичним методом запитань та відповідей. Останній, ґрунтовно розроблений вчителем Платона Сократом (бл. 470–399 рр. до н. е.) полягає у дедуктивному сходженні від загальновідомого до ще не відомого. Як і софісти, використовуючи метод простих запитань, Сократ прагнув підвести свого співрозмовника до визначення загальних понять, формуючи у нього уявлення про істину. Намагання дати точне визначення понять мало і полемічний зміст: «Сократ боровся проти софістів, які схильні були доводити і перебільшувати відносність людського знання» [1, с. 354].

Критиком софістів виступив і учень Платона Аристотель (бл. 384–322 рр. до н. е.). У трактаті «Про софістичні спростування», присвяченому аналізу обманних прийомів, логічних помилок і парадоксів софістів, він називав софістику удаваною, позірною мудрістю: «І ті, хто любить сперечатись, і софісти застосовують одні й ті самі докази, але не з однією і тією ж метою. І один і той же доказ буде софістичним і еристичним, але не для одного і того ж: еристичний – заради удаваної перемоги, софістичний – задля уявної мудрості» [1, с. 555]. Водночас Аристотель здійснив чи не найбільший серед античних мислителів внесок у розвиток теорії аргументації, заклавши основи сучасної логіки, риторики, діалектики. Як зазначає О. Ю. Щербина, завдяки Аристотелю логіка отримує власний предмет, методи, категоріальний апарат і стає інструментом становлення юриспруденції [1, с. 40].

Винятковою заслугою Аристотеля є формулювання строгих методологічних прийомів аргументації. У Першій і Другій «Аналітиках» він розробляє вчення про аподиктичний (категоричний, аналітичний) силогізм, за якого «слідування здійснюється від більшого засновку, що містить якесь загальне і загальновизнане положення, і окремого засновку, що містить деяке висловлювання про фактичний стан справ, до висновку, який являє собою поширення загального правила на окремий випадок» [1, с. 17]. Засновки аподиктичного силогізму обов'язково повинні бути істинними, заснованими на наукових фактах (через це його часто називають науковим); вони не можуть бути предметом обговорення чи консенсусу. Відповідно, висновки його теж є істинними.

Поряд з категоричним, Аристотель виокремлював також діалектичний силогізм. Діалектичним силогізмом, суть якого сформульована у трактаті «Топіка», філософ визначав як умовивід, побудований на правдоподібних фактах (ймовірних засновках). Ймовірність засновків діалектичного силогізму є результатом діалогу, «ймовірнісним знанням, отриманим у результаті згоди співрозмовника. Аристотель називає їх правдоподібними положеннями, тобто такими, що «які здаються правильними всім або більшості людей або мудрим – всі або більшості з них або самим відомим і хорошим» [1, с. 26]. Діалектичні умовиводи виходять за межі аналітики та ґрунтуються на певному способі тлумачення впорядкованого світу (система моралі, права тощо) та знанні контексту або «топіки» – «місця» (як дослівно перекладається даний термін з грецької), з якого промовець черпає матеріал для своїх міркувань.

Відзначаючи внесок Аристотеля на становлення теорії юридичної аргументації, зокрема, формулювання законів силогістики, науковці водночас вказують на обмежене їх застосування в юридичній практиці в античні часи [1; 1]. Аристотель був перш за все філософом, основна увага в його працях зосереджувалась на вирішенні теоретичних питань. Однак його ідеї справили величезний вплив на наступні покоління юристів, передовсім – римських, які збагатили та доповнили напра-

цювання великого грецького філософа. Одним з перших до спадщини Аристотеля звернувся Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.), який здійснив переклад «Топіки» латиною на прохання юриста Тробація Геста, доповнивши її прикладами практичного застосування логіки в праві та корисними рекомендаціями, що стосуються стратегії і тактики захисту при судових спорах [1, с. 40; 1, с. 18]. Стратегію захисту, вважав Цицерон, необхідно будувати на родових принципах. Відповідаючи на обвинувачення, адвокат обрив один з трьох способів захисту підсудного:

- 1) заперечення скоєння протиправного діяння («це не було вчинено»);
- 2) визнання самого діяння, проте заперечення його протиправності («вчинено, але діяння має бути визначене інакше»);
- 3) визнання діяння правовим («вчинено по праву»).

Цицерон детально зупиняється на характеристиці предмета розгляду, що покладено в основу судового позову у цивільному процесі чи звинувачення у кримінальному. Аналізуючи погляди римського юриста, О. М. Юркевич зазначає: «Ефективність аргументації в судовому процесі досяжна тільки за наявності загально визнаних (або, щонайменше, визнаних обома сторонами процесу підстав). Такими підставами можуть бути тільки закони. Але розуміння закону сторонами судового процесу може досить істотно відрізнитися, так що з їхнього розходження можуть з'являтися “сперечання про закони”» [1, с. 18]. Відповідно, юридична аргументація під час вироблення стратегії захисту збагачується різноманітними тактичними можливостями, зумовленими інтерпретацією законів:

- обґрунтування того, що закон затверджує не те, чого хоче протилежна сторона – це трапляється, коли текст неясний і погоджується з двома різними застосуваннями;
- протиставлення писаному текстові закону волю його укладача за допомогою запитання: «Що означає більше, слова або задум?»;
- протиставлення пропонованому для застосування закону іншого чинного закону, який суперечить першому [1, с. 19].

У римській період розроблено також цікаву методику в межах риторики, якою послуговувались під час вироблення (чи вправління) в юридичній аргументації: суазорії та контроверсії, описаних у працях Луція Аннея Сенеки (Сенеки Старшого) (бл. 54 р. до н. е. – 39 р. н. е.). Суазорії – це тип промов, який виголошується від імені історичного чи міфічного персонажа у критичний момент життя, в яких промовець повинен був описати аргументи «за» і «проти» прийняття певного рішення. До нас дійшло сім суазорій Сенеки Старшого: дві присвячені Олександрові Македонському, в яких той вирішує, чи варто йому перепливати океан та входити у Вавилон; 300 спартанців – вирішення дилеми протистояння перському війську при Фермопілах; Агамемнон – чи варто принести в жертву свою дочку Іфігенію, для успішного походу на Трою; афіняни – чи зносити монумент Перемоги, щоб запобігти перському вторгненню; скіфи – вибір між напівдиким кочовим способом життя та цивілізацією; Цицерон – чи потрібно просити Антонія за своє життя і спалити на його вимогу свої праці, чи відмовитися це зробити і померти [1, с. 19].

Контроверсіями називаються навчальні промови, виголошені у фіктивних, вигаданих судових процесах. Характер справ та образи підсудних були досить різноманітними: це були і цивільні, і кримінальні справи, спори між представниками різних суспільних верств, професій тощо. Побудова контроверсії вимагала від учня морально-правової рефлексії у кризових та безнадійних, на перший погляд, ситуаціях, вміння аргументовано відстоювати уявного звинуваченого та робити оптимальний вибір між природним та формальним правом. Як зазначає О. М. Юркевич, «в такий спосіб розвивалася здатність міркувати про проблеми врегулювання різних правових відносин – у родині, між сім'єю і державою і навіть між державою і богами» [1, с. 20].

Висновки. Основи теорії та практики юридичної аргументації були закладені ще в античності та тісно пов'язані з соціально-економічними та політичними процесами розвитку давніх суспільств. Світоглядною основою для зародження юридичної аргументації став розвиток філософії і поступове формулювання в її межах логіки, риторики та діалектики. Ці напрацювання мислителів активно використовувались у судовій практиці, свідченням чого є багата спадщина софістичних промов. Своєю чергою, критика софістики дала поштовх до формування методологічних засад

якісно нової практики аргументації, найдетальніше розробленій Аристотелем та розвинутій римськими юристами, яка протягом століть слугувала зразком для юристів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вандишев В. М. *Риторика і софістика в історико-філософському дискурсі: монографія*. Суми: Вид-во СНАУ, 2015. 152 с. 2. Щербина О. Ю. *Логічне моделювання та юридична аргументація*. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 2014. № 1. С. 50–53. 3. Комаха Л. Г. *Логічні засади аргументації у філософському знанні: монографія*. К.: Центр учбової літератури, 2015. 360 с. 4. Чорнобай О. Л. *Софістика як дискурсивна практика правової аргументації*. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*, 2016. № 845. С. 443–453. 5. Пащенко В. І., Пащенко Н. І. *Антична література: підруч. 3-тє вид., стереотип*. К.: Либідь, 2008. 718 с. 6. Юркевич О. М., Титов В. Д., Куцєпал С. В. та ін. *Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов.* Харків: Право, 2015. 336 с. 7. Платон. *Софіст* (Феодор, Сократ, Чужоземець Елея, Теєтест). Платон. *Сбор. соч.: в 4 т. Т. 2 / общ. ред. А. Ф. Лосева и др.; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. ТахоГоди*. Москва: Мысль, 1993. – С. 275–345. 8. *Філософський енциклопедичний словник / ред. кол.: В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.* Київ: Абрис, 2002. 744 с. 9. Аристотель. *О софистических опровержениях*. Аристотель. *Соч.: в 4 т. Т. 2 / ред. З. Н. Микеладза*. Москва: Мысль, 1978. С. 533–593. 10. Щербина О. Ю. *Способи міркувань юристів країн романо-германського та англо-американського права*. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 2010. № 98. С. 39–43. 11. Кондратюк В. В. *Аргументація в нормативних контекстах: проблеми риторичної концепції аналізу*. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, 2012. № 108. С. 25–28.

REFERENCES

1. Vandyshev V. M. *Rytoryka i sofistyka v istoryko-filosofs'komu dyskursi* [Rhetoric and Sophistry in Historical and Philosophical Discourse]: monohrafiya. Sumy: SNAU Publ, 2015. 152 p. 2. Shcherbyna O. Yu. *Lohichne modelyuvannya ta yurydychna arhumentatsiya* [Logical modeling and legal reasoning] *Visnyk Kyuyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politolohiya*. 2014. No. 1. pp. 50–53. 3. Komakha L. H. *Lohichni zasady arhumentatsiyi u filososfs'komu znanni* [Logical principles of argumentation in philosophical knowledge]: monohrafiya. Kyuyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, 2015. 360 p. 4. Chornobay O. L. *Sofistyka yak dyskursyvna praktyka pravovoyi arhumentatsiyi* [Sophistry as a discursive practice of legal argumentation]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»*. *Yurydychni nauky*, 2016. No. 845. pp. 443–453. 5. Pashchenko V. I., Pashchenko N. I. *Antychna literatura* [Ancient literature]: pidruch. 3-tye vydannya, stereotyp. Kyuyiv: Lybid', 2008. 718 p. 6. Yurkevych O. M., Tytov V. D., Kutsepал S. V. tain. *Yurydychna arhumentatsiya. Lohichni doslidzhennya*. [Legal argumentation. Logical research]: monohrafiya; zazah. red. O. M. Yurkevych. 2-he vydannya, pererobl. tadopov. Kharkiv: Pravo, 2015. 336 p. 7. Platon. *Sofist* (Feodor, Sokrat, ChuzhozemecizJelei, Tejetest) [Platon. Sophist (Theodore, Socrates, Alienfrom Elea, Theetest)]. *Platon. Sbor. soch.: v 4 t. T. 2 / obshh. red. A. F. Loseva i dr.; primech. A. F. Loseva i A. A. Taho Godi*. Moskva : Mysl', 1993. pp. 275–345. 8. *Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary] / red. kol.: V. I. Shynkaruk (holova redkolehiyi) tain. Kyuyiv: Abrys, 2002. 744 p. 9. Aristotel'. *O sofisticheskoho proverzenijah* [Aristotel. About sophisticrefutations]. Aristotel'. *Soch.: v 4 t. T. 2 / red. Z. N. Mikeladza*. Moskva: Mysl', 1978. pp. 533–593. 10. Shcherbyna O. Yu. *Sposoby mirkuvan'y urystiv krayin romano-hermans'koho ta anhlo-amerykans'koho prava* [Ways of thinking of lawyers in the countries of Romano-Germanic and Anglo-American law.]. *Visnyk Kyuyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politolohiya*, 2010. No. 98. pp. 39–43. 11. Kondratyuk V. V. *Arhumentatsiya v normatyvnykh kontekstakh: problemy rytorychnoyi kontseptsiy i analizu* [Argumentation in normativedontexts: the problem of the rhetorical concept of analysis]. *Visnyk Kyuyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politolohiya*, 2012. No. 108. pp. 25–28.

Дата надходження: 06.04.2018 р.